

بررسی جایگاه قانون و قانون‌گرایی

محمدحسین صنیعی^۱؛ سیده‌هدی اکرمی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۴/۲۸

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۰/۱۷

چکیده

نظم اجتماعی و روابط انسانی جامعه بشری، که بستر آسایش، امنیت، رشد و بالندگی است، بر تعیین وظایف و حقوق و رعایت آن استوار است. قوانین، دولت، نهادهای اجتماعی، قوای قهریه، همه ابزاری برای تحقق چنین نظم اجتماعی و روابط انسانی‌اند. همچنین قانون و قانون‌گرایی همواره از جمله مهم‌ترین منویات حضرت امام خمینی (ره) نیز بوده است. پژوهش حاضر با هدف بررسی جایگاه قانون و قانون‌گرایی بر اساس دیدگاه‌های حضرت امام خمینی (ره) انجام شده است و درصدد پاسخگویی به این سؤال است که قانون و قانون‌گرایی در بین گروه‌های مختلف مردم چه جایگاهی دارد؟ این پژوهش از حیث هدف کاربردی و از نظر روش، تحلیلی - استنباطی است. از پرسشنامه به‌عنوان ابزار گردآوری داده‌های پژوهش استفاده شده است که پایای آن توسط آزمون آلفای کرونباخ برای ۰/۹۴ محاسبه گردید. همچنین از آمارهای توصیفی، آزمون فریدمن و آزمون خی دو برای تحلیل داده‌ها استفاده شده است. نتایج حاصل از تحلیل داده‌ها نشان داد که براساس نظر پاسخگویان حاکمان پایبندی بیشتری به اجرای قانون در جامعه دارند. همچنین براساس دیدگاه پاسخگویان قانون‌پذیری مردم و نخبگان با هم یکسان بوده و رفع موانع برای اجرای قانون از کمترین درجه اهمیت برخوردار است. همچنین با افزایش قانون‌پذیری حاکمان، قانون‌پذیری مردم و پایبندی نخبگان نسبت به قانون نیز افزایش می‌یابد.

واژگان کلیدی: قانون، قانون‌گرایی، عدالت، قانون‌گریزی

۱- دانشیار دانشگاه عالی دفاع ملی

۲- دانشجوی دکتری رشته مطالعات امنیت ملی دانشگاه عالی دفاع ملی

مقدمه

روابط انسانی و نظم اجتماعی در جوامع بشری بستر امنیت، آرامش و آسایش و رشد است. دولت‌ها و نهادهای اجتماعی و قوای اجرایی در جامعه همه ابزاری هستند که ضرورت آن‌ها برای تحقق نظم اجتماعی در روابط انسانی بر همگان روشن است. از نظر اعتقادی ادیان الهی خود آورنده قوانین و مقرراتی هستند که برای سعادت و بهروزی افراد بشر از جانب پروردگار عالم ارزانی شده است. دین مقدس اسلام به‌طور وضوح و روشن از این وظایف و حقوق سخن گفته و پیامبر بزرگوار (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) در جامعه به آن عمل نموده است و به‌صورتی صریح برای نوع انسان‌ها بیان نموده است. در برخی از جوامع قوانین فقط در رابطه با افراد است ولی قوانین خداوندی به مناسبات سیاسی حاکم بر جامعه هم توجه دارد و همیشه اولیاء دین مقدس ما تأکید فراوان بر انجام وظایف، رعایت حقوق، قانون، برابری و مساوات همه آحاد مردم در برابر قانون داشته‌اند که زندگانی عملی پیامبران (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و ائمه هدی و اولیاء دین خود گواه بر این مطلب است. امیر المومنین حضرت علی (علیه‌السلام) در سخنی در دوران حکومت پرافتخار پنج‌ساله‌اش می‌فرماید: «اگر اقالیم هفت‌گانه را به من بدهند که به ناحق (یعنی خلاف قانون) دانه جویی از دهان مورچه‌ای بگیرم هرگز این خلاف قانون را انجام نمی‌دهم».

تشویق و تأکیدات فراوان بزرگان دین و بیان ثواب‌های اخروی و کیفرهای دنیوی در تخلف از قانون همه گواه این مطلب است که دین مقدس اسلام، دین قانون بوده و از همگان در همه زمینه‌ها به ویژه در این مورد گوی سبقت را برده است و حرف اول را می‌زند. سابقه قانون‌مداری و حمایت از قانون و در مسیر قانون بودن به قرن‌ها قبل برمی‌گردد و در این مورد ادیان الهی نسبت به دیگران برتری مطلق دارند.

با مراجعه به متون مختلف که در این زمینه نگارش شده مشخص می‌شود که منشأ هر بی‌نظمی و هرج‌ومرج و اختلافی در تخلف از قانون و بی‌قانونی است مخصوصاً اگر از ناحیه مسئولان امر باشد. رمز اتحاد، وحدت، انسجام و یکپارچگی هر جامعه‌ای در گرو عمل به قانون و قانون‌مداری است. در این پژوهش تلاش شده که به بررسی جایگاه قانون بالأخص قانون اساسی در کشور اسلامی ایران با توجه به بیانات حضرت امام خمینی (ره) پرداخته شود و دیدگاه قشرهای مختلف اجتماع در مورد قانون و قانون‌گرایی مورد بررسی قرار گیرد و نشان داده شود که راه رسیدن به وحدت ملی و رفع اختلافات پیش آمده در میان مردم و مسئولان، حاکمیت قانون و بازگشت به قانون است.

در این تحقیق سعی بر آن است که به بررسی این سوال پرداخته شود که آیا میزان پایبندی حاکمان بر پایبندی مردم و حتی نخبگان تاثیرگذار می‌باشد یا خیر؟

مبانی نظری و پیشینه‌شناسی پژوهش

قانون و قانون اساسی

قانون، مجموعه‌ای از دستورالعمل‌هاست که از سوی مجموعه‌ای از مؤسسات به اجرا گذاشته می‌شود و به عنوان میانجی در پیوندهای اجتماعی بین مردم عمل می‌کند. قانون معرّب کلمه یونانی «*canon*» است که به فرانسه «*loi*» و به انگلیسی «*law*» ترجمه می‌شود.^۱ قانون در اصل از کانون اخذ شده و در ابتدا برای ابزار و وسایلی که جهت تنظیم سطور و خطوط به کار رفته، وضع شده بود اما بعداً توسعه مفهومی یافته و برای کلیه قواعد و قوانین مورد نیاز و ضرورت جامعه به کار رفته شد تا جایی که در شرایط کنونی مقصود از آن فقط مجموعه دستورالعمل‌هایی است که برای اداره جامعه مورد احتیاج و ضروری می‌باشد. به تعبیر دیگر قانون عبارت از قاعده‌ای حقوقی است که به تصویب مراجع قانون‌گذاری رسیده باشد، عرف هم از همان مراجع است.

مفهوم عام‌تری نیز نسبت به قانون وجود دارد؛ به عبارت دیگر هر چیزی که تنظیم‌کننده رفتار انسان باشد، قانون نام دارد. این قانون می‌تواند قوانین فیزیکی باشد که بر انسان تأثیر دارد یا قوانین اخلاقی و یا قانونی باشد که دولت یا قدرت فراتر یک کشور آن را به شیوه خاص و در جایگاه خاصی وضع نموده است (مارک تیبِت، ۱۳۸۹).

مفهوم «قانون اساسی» برگرفته از واژه فرانسوی «*کُنستیتوسیون*» (*Constitution*) است و در دوران جنبش مشروطه با همین لفظ فرنگی اما به معنای مشروطیت یعنی محدود شدن اختیارات پادشاه در یک چهارچوب معین (قانونی) بکار می‌رفته است. امروزه واژه «قانون اساسی» در فارسی برای اشاره به قانون اساسی دولت‌های حاکم (مثل ایران یا فرانسه)، زیر مجموعه دولت‌ها (مانند ایالت‌های آلمان، آمریکا یا هند) یا ابر دولت‌ها (مانند اتحادیه اروپا) به کار می‌رود، در مورد نهادهای دیگر مانند اتحادیه‌ها، سازمان‌های بین‌المللی و احزاب سیاسی، معمولاً از واژه «اساسنامه» استفاده می‌شود.^۲ قانون اساسی عالی‌ترین سند حقوقی یک کشور و راهنمایی برای تنظیم قوانین دیگر است. قانون اساسی تعریف‌کننده اصول سیاسی، ساختار، سلسله مراتب، جایگاه و حدود قدرت سیاسی دولت یک کشور و تعیین و تضمین‌کننده حقوق شهروندان کشور است. هیچ قانونی نباید با قانون اساسی مغایرت داشته باشد. به عبارت دیگر، قانون اساسی قانون تعیین‌کننده نظام حاکم است، قانونی که مشخص می‌کند قدرت در کجا متمرکز است، روابط این قدرت حاکم با آزادی‌ها و حقوق افراد ملت چگونه است و این قوای حاکمه اعم از قوه مجریه، قوه مقننه و قوه قضائیه چه اقتدارات و مسئولیت‌هایی در برابر ملت دارند. علاوه بر این، قانون اساسی مضامینی مانند پرچم ملی، سرود ملی، نشان ملی، پایتخت کشور و اصول حاکم بر سیاست‌های اقتصادی، برنامه‌های فرهنگی و روابط خارجی کشور را مورد توجه قرار می‌دهد.

^۱ <https://fa.wikipedia.org>

^۲ <https://fa.wikipedia.org>

دوران طولانی زندگی بشر همواره دستخوش تغییرات در گرایش به قانون بوده است. در برخی نظرات سیاسی حاکمان بالاتر از قانون قرار داشتند چنان که افلاطون برای مثال فلاسفه را در شهر فرضی خود بالاتر از قانون می‌دانست و یا ژان بدن نه دقیقاً بلکه در برداشت غالب چنین نظری داشت؛ اما دوران درازی از تاریخ بشریت، حاکمان و قانون در یک ردیف قرار داشتند - قانون به‌سادگی چیزی بود که حاکم می‌خواست. (این امر به مکتب اثباتی حقوق معروف است که برخی آغازگر آن را در دوران جدید هابز می‌دانند) لیکن در گرایش سوم و مدرن‌تر حاکم در بند قانون بود. نخستین گام در جهت فاصله گرفتن از استبداد حاکمان، نظر حاکمیت به وسیله قانون بود که مفهوم پایین‌تر بودن حاکم از قانون و الزام او برای حاکمیت از راه‌های قانونی را شامل می‌شد. حکومت‌های مردم‌سالار با ایجاد حاکمیت قانون، در این راه فراتر رفتند. هرچند هیچ جامعه‌ای بدون مشکل نیست، اما حاکمیت قانون از حقوق سیاسی، اجتماعی و اقتصادی حمایت می‌کند.

نکته حائز اهمیت در اینجا منشأ قانون است. قانون حسب گرایش‌های مختلف منشأ گوناگون دارد. برای مثال چنان‌که بیان شد اثباتیون بر آن‌اند که قانون اراده حاکم است و چیزی بالاتر از آن نیست. هر چه حاکم بخواهد قانون است و لازم الاجرا؛ اما طرفداران مکتب حقوق طبیعی بر آن‌اند که یکسری حقوق لاینفک برای انسان به‌واسطه انسان بودنش وجود دارد که بر تمامی حکام حاکم است و وظیفه اصلی حاکم کشف این مقررات و اجرای آن است. در دوران معاصر اثر این نظر را در ایجاد حقوق بشر جهانی می‌توان یافت. حاکمیت قانون دارای یک معنای عام است و یک معنای خاص. در معنای عام، یعنی وجود نظم در کشور؛ به عبارت دیگر، وقتی افراد جامعه به گونه‌ای مشابه و با رعایت هنجارهای مشترک رفتار نمایند، به معنای آن است که قانون حاکم است. در معنای مضیق‌تر به معنای اجرای قوانین موضوعه و قوانینی که مجلس و مقامات صالح کشور وضع کرده‌اند، به نحوه درست و در راستای اجرای هدف آن قانون. در عمل، حاکمیت قانون بدان معنا است که هیچ فردی، از قانون بالاتر نیست. حکومت‌های مردم‌سالار، قدرت را از طریق قانون به کار می‌نندند و خود ملزم به اطاعت از آن هستند.

نقش حیاتی و محوری قانون‌گرایی به‌گونه‌ای است که در حکومت اسلامی، رهبر و زمامدار نیز خود را تابع و مجری قانون می‌داند و تا آنجا به این «اصل» پای می‌فشرد که حتی در نظام قضایی اسلام و در پیروی از قانون، به مساوی بودن خود با همه افراد ملت و حتی یک یهودی که در ذمه اسلام است تفاوتی قائل نیست و ما این سیره و روش الهی را در دوره رهبری و زمامداری حضرت امام علی بن ابیطالب (علیه‌السلام) سراغ داریم.

حضرت امام خمینی (ره) به تبعیت از مشی و روش حضرت امام علی (علیه‌السلام) برای عمل دقیق به قوانین اسلام اهمیت خاص قائل می‌شد و خود اولین کسی بود که عامل به قانون بود. حضرت امام خمینی (ره) حتی قبل از پیروزی انقلاب اسلامی و در اوج مبارزه با طاغوت و پس از آن در زمان حیات ده ساله پرافتخارش که در رأس حاکمیت قرار داشت، قانون‌گرایی را یکی از عناصر مهم و کلیدی نظام مقدس اسلامی دانسته و برای

همه ارکان نظام و مسئولین امر توجه جدی به این مسئله را گوشزد می‌نمود و همه این‌ها را برای تحقق حق و عدالت اسلامی می‌دانست. ایشان نه تنها هیچ‌گاه قوانین کشور را - که برآمده از اندیشه‌های گروهی خردمند و فرهیخته است - زیر پا نگذاشت، بلکه قانون‌گریزی را عملی حرام و خلاف شرع می‌دانست. دختر ایشان، خانم زهرا مصطفوی در این باره می‌گوید: «امام خیلی مقید به قانون بودند و احترام زیادی به قانون می‌گذاشتند. ایشان رعایت قانون را یک تکلیف شرعی می‌دانستند؛ یعنی حتی مثلاً عدم رعایت قوانین راهنمایی و رانندگی را خلاف شرع می‌دانستند و به عقیده ایشان، عبور ماشین از ورود ممنوع و یا سرعت بیش از حد در رانندگی، کاری حرام و خلاف شرع است.» (برداشت‌های از سیره حضرت امام خمینی (ره)، ج ۴: ۲۹۰)

رویکرد حضرت امام خمینی (ره) به قانون و قانون‌گرایی و التزام عملی به قانون از مهم‌ترین وجوه اندیشه سیاسی ایشان است. در دیدگاه حضرت امام خمینی (ره) معیار همه چیز قانون است و حرف آخر را در همه امور قانون می‌زند و همه در برابر قانون برابرند و جز با تحقق قانون سعادت فرد و جامعه تأمین نمی‌شود و اسلام دین قانون است و حکومت در اسلام حکومت قانون؛ از این رو قانون در اندیشه سیاسی حضرت امام خمینی (ره) والاترین جایگاه را دارد.

در قانون اساسی جمهوری اسلامی نیز به دفعات از قانون‌گرایی به ویژه در اصول ۴، ۶، ۲۲، ۲۴، ۲۵، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۶، ۳۷، ۳۸ و ۳۹ به مرجعیت قانون اساسی و سایر قوانین موضوعه به صراحت تأکید شده است.

با مراجعه به کلمات حضرت امام خمینی (ره) در مورد قانون و ضرورت قانونمندی و قانون‌گرایی و قانون‌مداری و همچنین پیامدهای تخلف از قانون به جایگاه کلیدی و اساسی قانون در نظام اسلامی ایران و فصل الخطاب بودن آن و حاکمیت قانون در این نظام، پی می‌بریم.

در مسیر مبارزه‌ای که حضرت امام خمینی (ره) در دوران ستم‌شاهی داشتند یکی از اشکالاتی که به آن رژیم وارد می‌کردند این بود که آن‌ها به هیچ قانونی پای بند نبودند به همین جهت فرمودند:

«به چه قانونی این‌ها عمل می‌کنند؟ بیایند به قانون چنگیزی با ما عمل کنند. یک عنوانی توی کار باشد. یک قانون توی کار باشد.» (صحیفه امام، ج ۳: ۴۰۶)

«قانون‌گرایی» را باید یکی از بزرگ‌ترین مشخصه‌های حکومت اسلامی برشمرد و از میان سایر مشخصه‌ها برجستگی خاصی برای آن قائل شد. این اهمیت و برجستگی از خاستگاه اولیه آن نشان دارد و آن قرآن کریم می‌باشد که «وحی الهی» و مجموعه‌ای کامل و جامع از تعالیم و قوانین اسلام می‌باشد. جایگاه و اهمیت قانون‌گرایی با موضوعی دیگر نیز پیوند دارد و آن توجه به این واقعیت است که اصولاً «قانون» برای «عمل» است. امام منشاء قانون را در شرع مقدس اسلام جستجو می‌کنند و در این زمینه می‌فرمایند:

- در تمام این امور آنچه لازم است بدون مسامحه عمل شود موافق بودن قوانین مربوط به این امور و سایر امور کشور با قوانین مقدس اسلام اعم از احکام اولیه یا احکام ثانویه است که اگر جزئی انحرافی خدای نخواست در

این مجلس از شرع اسلام پیدا شود سنت سینه‌ای خواهد شد که دنبال آن سنت‌های سینه دیگر خواهد آمد و وزر و گناه آن و گناه هر کس که به آن عمل کند به گردن - بحث در مجلس از مسائل بسیار مهم است که باید بحث بشود، باید هر مسئله‌ای با دقت رسیدگی بشود و در کمیسیون‌ها اولاً و بعد در مجلس و ثانیاً و بعد هم در شورای نگهبان ثالثاً رسیدگی بشود که وقتی یک قانون از مجلس بیرون آمد، یک قانون صد درصد شرعی باشد، چه موافق با احکام اولیه که مال اسلام است. یا موافق با احکام ثانویه که آن هم مال اسلام است.

- هیچ مجلسی و هیچ مقامی نمی‌تواند برخلاف شرع اسلام و مذهب جعفری تصویری کند یا قانونی بگذراند.
- آنچه را مجلس شورای اسلامی تصویب نموده و به تأیید شورای نگهبان رسیده، هم شرعی است و هم قانونی می‌باشد.

- این مکرر سفارش شده است که اگر قوانین ندارید، باید بخشنامه کنید که تمام قضات بر وفق شرع عمل کنند، به قوانین سابق اعتنا نکنند.

حضرت امام خمینی (ره) که انسانی عارف و بزرگ بود و معنویت و مهذب بودن را از اهداف عالی فردی و اجتماعی و سیاسی تربیت می‌دانست قانون زمینه‌ساز و وسیله تربیت است. بیان خود ایشان در این مورد این است که می‌فرماید:

«اسلام به قانون نظر آلی دارد، یعنی آن را آلت و وسیله تحقق عدالت در جامعه می‌داند، وسیله اصلاح اعتقادی و اخلاقی و تهذیب انسان می‌داند. قانون برای اجرا و برقرار شدن نظم اجتماعی عادلانه به منظور پرورش انسان مهذب است» (ولایت فقیه، ۷۳).

برای بسیاری از سیاستمداران درستکار و مردم‌گرا اجرای قانون و برقراری نظم و عدالت هدف است اما برای حضرت امام خمینی (ره) که نظر به ماوراء طبیعت و ساختن انسان الهی دارد، ایجاد نظم و عدل مقدمه پرورش انسان مهذب است.

یکی از بیانات حضرت امام خمینی (ره) در مورد قانون اسلامی فراگیری این قانون است چنان‌که می‌فرمایند: «در اسلام قانون حکومت می‌کند. پیغمبر اکرم هم تابع قانون بود. تابع قانون الهی، نمی‌توانست تخلف کند. خدای تبارک و تعالی می‌فرماید که اگر چنانچه یک چیزی برخلاف آن چیزی که من گویم تو بگویی من ترا اخذ می‌کنم» (صحیفه امام؛ ج ۱۰: ۳۱۰).

حضرت امام خمینی (ره) در عمل نشان دادند که چگونه یک مرد الهی که در رأس حکومت قرار گیرد از هر نوع خودخواهی و خودکامگی به دور بوده و در هر موقعیتی خود را از هر نوع عنوان و حرکت تشریفاتی کنار کشیده و خویشتن را خادم مردم دانسته و بالاترین افتخار را اجرای حکم الهی و خدمت به مردم دانسته و کوچک‌ترین استفاده نامناسب از امکانات اقتصادی و اجتماعی و سیاسی برای خود و منسوبان خود ننماید.

وقتی دیدگاه حضرت امام خمینی (ره) این شد که: «حکومت اسلام حکومت قانون است اگر شخص اول مملکت ما در حکومت اسلامی یک خلاف بکند، اسلام او را عزلش کرده است یک ظلم بکند یک سیلی به یک کسی بزند - ظلما- اسلام او را عزلش کرده او دیگر قابلیت از برای حکومت ندارد. ... حکومت قانون است. قانون خدا است یعنی حاکم یعنی شخص اول مملکت اگر یک کسی یک چیزی داشته باشد شکایتی داشته باشد از او پیش قاضی می‌رود و او را حاضرش می‌کند و او هم حاضر می‌شود، وظیفه است. حضرت امیر این کار را کرد، یک همچنین حکومتی می‌خواهیم، حکومت قانون، قانون یعنی آن قانون آن هم قانون مترقی اسلام» (صحیفه امام، ج ۴: ۳۹۷).

حضرت امام خمینی (ره) در بیان جایگاه قانون می‌فرماید: «قانون در رأس واقع شده است و همه افراد هر کشوری باید خودشان را با آن تطبیق بدهند. اگر قانون بر خلاف خودشان هم حکمی کرد، باید خودشان را در مقابل قانون تسلیم کنند، آن وقت است که کشور کشور قانون می‌شود» (صحیفه امام، ج ۱۴: ۴۱۵).

حضرت امام خمینی معیار سنجش رفتار همه نهادها و اشخاص را قانون اساسی می‌شمارند: «معیار در اعمال نهادها قانون اساسی است و تخلف از آن برای هیچ کس چه متصدیان امور کشوری و لشکری و چه اشخاص عادی جایز نیست» (صحیفه امام، ج ۱۴: ۲۰۱).

حضرت امام خمینی (ره) در جای دیگر می‌فرماید: «... قانونی که همه بدون استثنا بایستی از آن پیروی و تبعیت کنند. حکم الهی برای رئیس و مرنوس متبع است، یگانه حکم و قانونی که برای مردم متبع و لازم‌الاجرا است، همان حکم و قانون خداست» (ولایت فقیه، ۳۴).

حضرت امام خمینی (ره) معتقد است، در هر جامعه‌ای، نظم و قانون و فرهنگ عمل بدان، سنگ زیربنای آن جامعه، شمرده شده است. قانون محور توافق و همدلی است؛ پیروزی و موفقیت هر ملتی در سایه توجه به قانون است و گرنه هر کسی که به قانون تن در ندهد، دچار اختلاف می‌شود و در نهایت موجب شکست او خواهد شد؛ از این رو، چه در حال و چه در گذشته، در هر کشور اسلامی، در هر شکستی که برای آنان اتفاق افتاده، می‌توان سایه شوم بی‌نظمی و بی‌قانونی را دید.

همان طور که بیان شد در اسلام قانون از جایگاه رفیعی برخوردار است با این حال ایران در رتبه بندی میزان قانون‌گرایی رتبه قابل قبولی کسب نکرده است. در بررسی‌های به عمل آمده نسبت به رتبه‌بندی کشورهای مختلف در ارتباط با میزان قانون‌گرایی کشور ایران در رتبه نه چندان مناسب هشتاد و هشتم قرار گرفته و کشورهای همچون دانمارک، سوئد و نروژ در رتبه‌های اول تا سوم قرار گرفته‌اند.^۱ که در جدول ۱ شاخص‌ها و رتبه کسب شده ایران در آنها آورده شده است.^۲

جدول ۱. شاخص‌های قانون‌گرایی و رتبه ایران در آن‌ها

ردیف	شاخص	رتبه	کیفیت
۱	توان کنترل قدرت دولت	۹۴	ضعیف
۲	میزان فساد	۶۴	متوسط
۳	دولت باز	۹۹	ضعیف
۴	حقوق اولیه بشری ^۱	۱۰۲	ضعیف
۵	نظم و امنیت	۸۰	ضعیف
۶	اجرای قانونمند امور	۳۵	متوسط
۷	عدالت شهروندی	۴۰	متوسط
۸	عدالت جزایی	۶۰	متوسط

پیشینه پژوهش

کاتوزیان و جهانی (۱۳۹۴) دو گونه قوانین موضوعه بشری و قوانین الهی را معرفی و بررسی کرده و در قلمرو قوانین بشری کاستی‌ها، کژی‌ها و کمبودها را بازگو نموده‌اند و سپس سعی در به اثبات رساندن قانون‌گرایی انسانی کرده‌اند.

طاهر بخشی زاده و همکاران (۱۳۹۳) در رابطه با نقش و جایگاه قانون در جامعه اسلامی بحث می‌کنند و به بیان ضرورت و استفاده از قانون در مسیر عدالت و اهمیت درست انجام شدن قانون در جامعه پرداختند و بیان کردند که در جوامع اسلامی که قانون بر اساس قانون الهی تصویب می‌شود عدالت و راحتی مردم بیشتر است. جوادی و همکاران (۱۳۸۹) به بررسی عوامل اجتماعی موثر بر قانون‌گرایی در نظام اداری کشور پرداختند و به این نتایج رسیدند که با افزایش الزامات قواعد سازمانی میزان قانون‌گرایی نیز افزایش می‌یابد و بعد از متغیر الزام آور بودن قواعد سازمانی متغیرهای اعتماد و اولویت مسائل مادی در نظام ترجیحات و احساس رابطه مداری بیشترین تاثیر معنادار بر قانون‌گرایی را دارند.

واحدی و همکاران (۱۳۸۸) به بررسی عوامل موثر بر قانون‌گرایی شهروندان پرداختند و بیان کردند که قانون‌گرایی با عمومیت قانون، ترس از مجازات، مذهب فرد و اطاعت از قوانین از روی شناخت و آگاهی رابطه معناداری دارد.

^۱ با توجه به تفاوت شاخص‌ها در دین مبین اسلام و غرب و سیاسی بودن این موارد این رتبه‌بندی مورد تایید نویسندگان مقاله نیست.

روش تحقیق

تحقیق حاضر به لحاظ هدف از نوع تحقیقات کاربردی است، به این دلیل که یافته‌های این تحقیق می‌تواند برای حل مسائل اجرایی مورد استفاده قرار گیرد. همچنین این تحقیق از نظر روش جمع‌آوری اطلاعات جزء تحقیقات تحلیلی - استنباطی و از نظر نوع داده‌ها نیز کمی می‌باشد. جامعه آماری موردنظر این پژوهش کلیه مسئولین و مدیران ارشد، وزرا، معاونین و مشاورین وزرا، اساتید، کارشناسان، فارغ‌التحصیلان دعا، صاحب‌نظران و مسئولین شاغل در مناصب عالی امنیتی، اطلاعاتی، نظامی، انتظامی و تقنینی کشور که دارای مدرک دکتری یا کارشناسی ارشد، مستقر در تهران که در مقوله امنیت عمومی از اطلاعات و تجارب کافی برخوردار بودند می‌باشد. این افراد کسانی هستند که سال‌ها در زمینه موضوع تحقیق در مؤسسات آموزش عالی، پژوهشگاه‌ها و مؤسسات علمی تدریس کرده و یا در مسئولیت‌های اجرایی کشور دارای تجارب عملی بوده و با در مراکز تصمیم‌گیری کلان کشور قرار داشته و در این زمینه مسئولیت داشته‌اند. پس از تدوین و تنظیم پرسش‌نامه مقرر شد که با توجه به مشکلات دسترسی به افراد جامعه آماری از نمونه در دسترس استفاده گردد فلذا تعداد ۷۰ نسخه از آن برای حجم نمونه مشخص شده ارسال گردد. به همین منظور این تعداد به همراه نامه تهیه شده برای افراد مورد نظر (صاحب‌نظران) ارسال و ضمن توضیح حضوری در خصوص محتویات و بیان هدف موردنظر از انجام تحقیق و پژوهش، در فرصت کوتاهی نیز جمع‌آوری گردید. بدیهی است که امکان جمع‌آوری دقیق پرسشنامه‌ها با توجه به مشکلات مربوط به جامعه آماری نخبگان امکان‌پذیر نبوده فلذا از میان ۷۰ پرسشنامه توزیع شده ۵۲ پرسشنامه تکمیل و برای بررسی و آنالیز نهایی جمع‌آوری شد. داده‌ها از طریق پرسشنامه با سؤال‌های بسته که در مقابل هر یک از گویه‌ها یک طیف و مقیاس چند درجه‌ای با انتخابی که در واقع بهترین انتخاب پاسخ‌دهنده می‌باشد جمع‌آوری گردید. روایی پرسش‌نامه که از طریق روایی محتوایی بررسی گردید مقدار $(CVR=0/8)$ و پایایی آن که از طریق آلفای کراباخ محاسبه شد مقدار $(\alpha=0/94)$ به دست آمد. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها و بررسی میزان قانون و قانون‌گرایی در اجتماع با استفاده از آزمون فریدمن قانون‌گرایی در سه سطح حاکمان، نخبگان و عامه مردم مورد تحلیل قرار گرفت و از آزمون خی دو برای بررسی تاثیر قانون‌پذیری حاکمان بر قانون‌پذیری مردم و پایبندی نخبگان نسبت به قانون استفاده می‌گردد.

تجزی و تحلیل داده‌ها و یافته‌های پژوهش

در این بخش هر یک از سؤالات پرسشنامه به صورت توصیفی مورد بررسی قرار گرفته‌اند:

(۱) پابندی مسئولین نسبت به اعمال قانون در جامعه چگونه است؟

جدول ۲. یافته‌های مربوط به سؤال اول

گزینه‌ها	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
خیلی کم	۰	۰	۰
کم	۱	۱,۹	۱,۹
متوسط	۲۰	۳۸,۰۵	۴۰,۹۴
زیاد	۱۶	۳۰,۰۸	۷۱,۰۲
خیلی زیاد	۱۵	۲۸,۰۸	۱۰۰
کل پاسخ داده	۵۲	۱۰۰	

یافته‌ها جدول ۲ حاکی از آن است که از تعداد ۵۲ نفر پاسخ‌دهنده، حدود ۱/۹ درصد میزان پابندی مسئولین نسبت به اعمال قانون در جامعه را کم، ۳۸/۵ درصد متوسط، ۳۰/۸ درصد زیاد و ۲۸/۸ درصد پابندی حاکمان را بسیار زیاد دانسته‌اند.

(۲) ادراک مردم از پابندی مسئولین نظام نسبت به اعمال قانون در جامعه چگونه است؟

جدول ۳. یافته‌های مربوط به سؤال دوم

گزینه‌ها	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
خیلی کم	۴	۷,۷	۷,۷
کم	۳	۵,۸	۱۳,۵
متوسط	۲۳	۴۴,۲	۵۷,۷
زیاد	۷	۱۳,۵	۷۱,۲
خیلی زیاد	۱۵	۲۸,۰۸	۱۰۰
کل پاسخ داده	۵۲	۱۰۰	

همانطور که مشاهده می‌شود بیشترین فراوانی در مورد نظر پاسخگویان به ادراک مردم از پابندی حاکمان نظام نسبت به اعمال قانون مربوط به گزینه متوسط با فراوانی ۴۴/۲ درصد می‌باشد.

۳) درجه نفوذ قانون در طبقات اجتماعی و توده مردم چگونه است؟
جدول ۴. یافته‌های مربوط به سؤال سوم

گزینه‌ها	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
خیلی کم	۰	۰	۰
کم	۷	۱۳,۵	۱۳,۵
متوسط	۱۷	۳۲,۷	۴۶,۲
زیاد	۱۹	۳۶,۵	۸۲,۷
خیلی زیاد	۹	۱۷,۳	۱۰۰
کل پاسخ داده	۵۲	۱۰۰	

درجه نفوذ قانون در طبقات اجتماعی و توده مردم بر اساس نظر پاسخگویان در سطح زیاد با درصد فراوانی ۳۶/۵ می باشد.

۴) پایداری نخبگان نسبت به قانون در جامعه چگونه است؟
جدول ۵. یافته‌های مربوط به سؤال چهارم

گزینه‌ها	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
خیلی کم	۰	۰	۰
کم	۹	۱۷,۳	۱۷,۳
متوسط	۱۷	۳۲,۷	۵۰
زیاد	۱۵	۲۸,۸	۷۸,۸
خیلی زیاد	۱۱	۲۱,۲	۱۰۰
کل پاسخ داده	۵۲	۱۰۰	

با توجه به پاسخ‌های جمع‌آوری شده، پایداری نخبگان نسبت به قانون در جامعه در سطح متوسط با درصد فراوانی ۳۲/۷ می باشد.

۵) قانون پذیری مردم در تمام امور زندگی اجتماعی چگونه است؟
جدول ۶ یافته‌های مربوط به سؤال پنجم

گزینه‌ها	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
خیلی کم	۰	۰	۰
کم	۱۴	۲۶,۹	۲۶,۹
متوسط	۱۵	۲۸,۸	۵۵,۸
زیاد	۱۲	۲۳,۱	۷۸,۸
خیلی زیاد	۱۱	۲۱,۲	۱۰۰
کل پاسخ داده	۵۲	۱۰۰	

بر اساس نتایج بدست آمده قانون پذیری مردم در تمام امور زندگی اجتماعی، در سطح متوسط با درصد فراوانی ۲۸,۸ می باشد.

۶) رفع موانع دست و پاگیر اجرای قانون در کشور تا چه میزان است؟
جدول ۷ یافته‌های مربوط به سؤال ششم

گزینه‌ها	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
خیلی کم	۴	۷,۷	۷,۷
کم	۱۲	۲۳,۱	۳۰,۸
متوسط	۱۵	۲۸,۸	۵۹,۶
زیاد	۱۴	۲۶,۹	۸۶,۵
خیلی زیاد	۷	۱۳,۵	۱۰۰
کل پاسخ داده	۵۲	۱۰۰	

رفع موانع دست و پاگیر اجرای قانون در کشور، بر اساس دیدگاه پاسخ‌گویان در سطح متوسط با درصد فراوانی ۲۸,۸ می باشد.

به‌منظور بررسی میزان قانون پذیری حاکمان و قانون پذیری مردم، گویه‌های مربوط به آن‌ها به‌طور کلی مورد ارزیابی قرار گرفته است و آمار توصیفی آن‌ها در ادامه ذکر گردیده است:

جدول ۸. یافته‌های مربوط به میزان قانون‌پذیری حاکمان

گزینه‌ها	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
خیلی کم	۰	۰	۰
کم	۶	۱۱۰۵	۱۱۰۵
متوسط	۱۷	۳۲۰۷	۴۴۰۲
زیاد	۱۱	۲۱۰۲	۶۵۰۴
خیلی زیاد	۱۸	۳۴۰۶	۱۰۰
کل پاسخ داده	۵۲	۱۰۰	

براساس پاسخ‌های بدست آمده میزان قانون‌پذیری حاکمان دارای بیشترین سطح در گزینه خیلی زیاد با درصد فراوانی ۳۴/۶ می‌باشد.

جدول ۹. یافته‌های مربوط به میزان قانون‌پذیری مردم

گزینه‌ها	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
خیلی کم	۰	۰	۰
کم	۱۳	۲۵	۲۵
متوسط	۱۳	۲۵	۵۰
زیاد	۱۳	۲۵	۷۵
خیلی زیاد	۱۳	۲۵	۱۰۰
کل پاسخ داده	۵۲	۱۰۰	

به‌منظور رتبه‌بندی بین مؤلفه‌ها، ابعاد و گویه‌ها از نظر پاسخگویان آزمون فریدمن مورد استفاده قرار گرفته است. براساس مندرجات جدول آماری زیر مشخص گردید که سطح معناداری ۰/۰ بوده که به دلیل پایین‌تر بودن از سطح معناداری ۰/۰۵ نشان از معنادار بودن رتبه‌بندی متغیرهای مورد نظر در این پژوهش می‌باشد.

جدول ۱۰. آزمون آماری فریدمن

تعداد نفرات پاسخ‌دهنده	۵۲
خی ۲	۲۸۰۵۰۴
درجه آزادی	۳
سطح معناداری	۰.

بر اساس نتایج به دست آمده از آزمون فریدمن در جدول زیر قانون پذیری حاکمان دارای بیشترین میانگین رتبه می باشد و در نتیجه بر اساس نظر پاسخگویان حاکمان پابندی بیشتری به اجرای قانون در جامعه دارند. همچنین بر اساس دیدگاه پاسخگویان قانون پذیری مردم و نخبگان با هم یکسان بوده و رفع موانع برای اجرای قانون از کمترین درجه اهمیت برخوردار است.

جدول ۱۱. رتبه بندی مولفه های قانون گرایی

میانگین رتبه	تعداد نفرات پاسخ دهنده
۳،۰۳	قانون پذیری حاکمان
۲،۵۵	قانون پذیری مردم
۲،۵۲	پابندی نخبگان نسبت به قانون در جامعه
۱،۹	رفع موانع دست و پاگیر اجرای قانون در کشور

به منظور بررسی تأثیر قانون پذیری حاکمان بر قانون پذیری مردم از آزمون خی دو استفاده گردید که جداول آن به صورت زیر می باشد:

جدول ۱۲. جدول توافقی قانون پذیری حاکمان در مقابل قانون پذیری مردم

مجموع	قانون پذیری مردم				تعداد	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد
	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد					
۶	۵	۱	۰	۰	تعداد	۸۳/۳٪	۱۶/۷٪	۰٪	۰٪
۱۷	۴	۱۰	۳	۰	درصد قانون پذیری حاکمان	۲۳/۵٪	۵۸/۸٪	۱۷/۶٪	۰٪
۱۱	۴	۲	۵	۰	تعداد	۳۶/۴٪	۱۸/۲٪	۴۵/۵٪	۰٪
۱۸	۰	۰	۵	۱۳	درصد قانون پذیری حاکمان	۰٪	۰٪	۲۷/۸٪	۷۲/۲٪
۵۲	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	تعداد	۲۵٪	۲۵٪	۲۵٪	۲۵٪
	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	درصد قانون پذیری حاکمان	۲۵٪	۲۵٪	۲۵٪	۲۵٪

همان طور که از جدول شماره ۱۲ ملاحظه می گردد با افزایش قانون پذیری حاکمان، قانون پذیری مردم نیز افزایش می یابد. جدول ۱۳ نیز بیانگر میزان اطمینان آزمون فوق است:

جدول ۱۳. آزمون‌های خی دو

مقدار	درجه آزادی	سطح معنی داری
۵۴.۲۲۰	۹	۰.۰

با توجه به جدول ۱۳ سطح معناداری به دست آمده از آزمون خی دو، ۰.۰۰۰ می‌باشد که از ۰.۰۵ کوچک‌تر بوده و در نتیجه فرض استقلال دو متغیر قانون‌پذیری حاکمان و قانون‌پذیری مردم از یکدیگر رد می‌گردد و آزمون معنادار می‌باشد. به منظور تعیین شدت تأثیر بین دو متغیر از ضریب همبستگی اسپیرمن استفاده گردید تا شدت تأثیر و نوع رابطه مشخص گردد که در جدول زیر بیان گردیده است:

جدول ۱۴. آزمون ضریب همبستگی

ضریب همبستگی اسپیرمن	مقدار	خطای استاندارد مجانبی	تقریب T	سطح معنی داری	تعداد
۰.۷۸۷	۰.۰۶۱	۹.۰۱۶	۰.۰	۵۲	

با توجه به جدول فوق مقدار ضریب همبستگی اسپیرمن ۰.۷۸۷ می‌باشد که بیانگر تأثیر مستقیم دو متغیر بر یکدیگر می‌باشد یعنی با افزایش قانون‌پذیری حاکمان، قانون‌پذیری مردم نیز افزایش می‌یابد. حال به بررسی تأثیر قانون‌پذیری حاکمان بر پابندی نخبگان نسبت به قانون در جامعه پرداخته می‌شود که جداول آن به صورت زیر می‌باشد:

جدول ۱۵. جدول توافقی قانون‌پذیری حاکمان در مقابل پابندی نخبگان نسبت به قانون در جامعه

مجموع	پابندی نخبگان نسبت به قانون				تعداد	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد
	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد					
۶	۰	۵	۱	۰	تعداد	کم	درصد قانون‌پذیری حاکمان	۰	٪۰
۱۷	۹	۴	۴	۰	تعداد	متوسط	درصد قانون‌پذیری حاکمان	٪۸۳/۳	٪۱۶/۷
۱۱	۰	۸	۳	۰	تعداد	زیاد	درصد قانون‌پذیری حاکمان	٪۵۲/۹	٪۲۳/۵
۱۸	۰	۰	۷	۱۱	تعداد	خیلی زیاد	درصد قانون‌پذیری حاکمان	٪۷۲/۷	٪۲۷/۳
۵۲	۹	۱۷	۱۵	۱۱	تعداد	مجموع	درصد قانون‌پذیری حاکمان	٪۳۲/۷	٪۲۸/۸
۱۸	۰	۰	۷	۱۱	تعداد	مجموع	درصد قانون‌پذیری حاکمان	٪۱۷/۳	٪۲۱/۲

یافته‌های جدول شماره ۱۵ حاکی از آن است که با افزایش قانون‌پذیری حاکمان، قانون‌پذیری نخبگان نیز افزایش می‌یابد که مشابه افزایش قانون‌پذیری برای مردم می‌باشد.

جدول ۱۶. آزمون‌های خی دو

مقدار	درجه آزادی	سطح معنی داری	خی دو پیرسن
۵۶.۸۴۲	۹	۰.۰	

یافته جدول ۱۶ حاکی از آن است که آزمون جدول توافقی در سطح ۹۵ درصدی معنادار است.

جدول ۱۷. آزمون ضریب همبستگی

مقدار	خطای استاندارد مجانبی	تقریب T	سطح معنی داری	تعداد	ضریب همبستگی اسپیرمن
۰.۷۱۴	۰.۰۶۹	۷.۲۰۴	۰.۰	۵۲	

با توجه به جداول ۱۷ و مقدار ضریب همبستگی اسپیرمن که ۰.۷۱۴ می‌باشد بنابراین افزایش قانون‌پذیری حاکمان نیز تأثیری مستقیم بر افزایش پایبندی نخبگان نسبت به قانون در جامعه دارد.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

امروز یکی از مشکلات بزرگ در نظام سیاسی ایران در تشکیلات حکومتی، گریزهایی است که در گوشه و کنار از قوانین مشاهده می‌شود و شگفت‌انگیز اینکه در مواردی با توجه‌هایی هم همراه است! اسلام به هیچ‌وجه قانون‌گریزی را در نظام حکومتی از هیچ‌کس نمی‌پذیرد و آن را آفت بزرگ دین و جامعه و کشور می‌داند. همان‌طور که در رهنمودهایی که بیان شد، حضرت امام خمینی (ره) جایگاه قانون و اهمیت قانون‌گرایی را می‌نماید و سیره و روش پیامبر اکرم (صلی الله علیه و اله) و امیرمومنان (علیهم‌السلام) را در رعایت دقیق قانون، اولین و مستحکم‌ترین دلیل و روش عینی برای قانون‌گرایی زمامداران می‌داند.

نتیجه این مسئله را به وضوح در وجود اختلافات و چالش‌های فراوان در میان مردم و مسئولان دیده می‌شود که خطر چنین اختلافاتی واضح‌تر از آن است که محتاج دلیل و برهان باشد، لذا هر چه سریع‌تر باید به فکر چاره بود؛ و راه‌حل آن با توجه به یافته‌های این پژوهش چیزی جز افزایش قانون‌گرایی دولت‌مردان و حاکمان نیست. با افزایش قانون‌پذیری و قانون‌گرایی انسجام ملی و اتحاد داخلی میان اقشار مختلف جامعه افزایش می‌یابد و قطعاً برای رهایی از چنین وضعیتی بهترین راه و اساسی‌ترین رفتار و عمل بازگشت همگان به قانون است که بی‌قانونی ریشه تمام اختلافات است. هم‌چنین بر اساس تحقیق انجام شده مشخص می‌گردد که میزان پایبندی حاکمان بر پایبندی مردم و حتی نخبگان تأثیرگذار است.

ب) پیشنهاد

- درونی کردن هدف‌های قانون در مردم و فرهنگ‌سازی برای رعایت قوانین و جایگاه آن و نظارت درست بر اجرای قوانین وضع شده.
- شناساندن قانون از طریق رسانه‌های ملی به عموم مردم و همچنین آشنا کردن مردم به قانون از طریق مطبوعات و نشریات و مجله‌ها و انتشار کتاب‌هایی با موضوع انواع قوانین برای آشنا شدن مردم به قوانین.
- آشنایی نوجوانان با قانون و قانونگرایی و آرامش حاصل از رعایت از آن در مدارس بر مبنای سیره عملی حضرت امام خمینی (ره).

باید به قانون اساسی بازگشت که طبق بیان بنیان‌گذار انقلاب بزرگ‌ترین ثمره انقلاب بوده است: «قانون اساسی یکی از ثمرات عظیم، بلکه بزرگ‌ترین ثمره جمهوری اسلامی است». (صحیفه امام، ج ۱۱: ۱۳۷) و در این میثاق‌نامه حاکم و رعیت برابرند: «حکومت که ولی امرش - که حالا به سلطان یا رئیس‌جمهور تعبیرش می‌کنند - در مقابل قانون با پایین‌ترین فردی که در آنجا زندگی می‌کنند علی‌السواء باشد». (همان: ۲)

منابع

الف- فارسی

- امام خمینی، روح‌الله (۱۳۷۶). شرح چهل حدیث (اربعین حدیث)، چاپ شانزدهم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- امام خمینی، روح‌الله (۱۳۷۲). کلمات قصار، پندها و حکمت‌ها، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- امام خمینی، روح‌الله (۱۳۷۸). صحیفه امام، چاپ اول، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- امام خمینی، روح‌الله (۱۳۷۸). ولایت فقیه، چاپ نهم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- امام خمینی، روح‌الله (۱۳۷۹). صحیفه امام، چاپ دوم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- اخلاقی، مرضیه؛ شریعتمداری، شایسته (۱۳۸۵). انسان‌شناسی در اندیشه امام خمینی، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- بخشی‌زاده، طاهر؛ رضوی، بهروز؛ قربانی، رامین (۱۳۹۳). نقش و جایگاه قانون در جامعه اسلامی، اولین کنفرانس ملی اقتصاد، اردبیل: مدیریت و فرهنگ ایرانی اسلامی.
- تیبیت، مارک (۱۳۸۹). فلسفه حقوق، ترجمه حسن رضایی، تهران: آیین پژوهش.
- تمیمی، رقیه (۱۳۸۶). بررسی مفهوم آزادی و قانون در اندیشه امام خمینی، جان لاک و منتسکیو، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- جمشیدی، محمدحسین (۱۳۸۵). اندیشه سیاسی امام خمینی، تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
- جوادی گانه، محمدرضا؛ فولادیان، مجید؛ رضایی، حسن (۱۳۸۹). «بررسی عوامل اجتماعی موثر بر قانون‌گرایی در نظام اداری کشور»، فصلنامه دانش ارزیابی، سال دوم، شماره پنجم.
- سوده، امیررضا (۱۳۸۸). پا به پای آفتاب: گفته‌ها و ناگفته‌ها از زندگی امام خمینی (ره)، جلد پنجم، تهران: موسسه نشر پنجره.
- شریعتمداری جزائری، نورالدین (۱۳۸۰). «آزادی و عدالت در اندیشه امام خمینی»، فصلنامه علوم سیاسی، سال سوم، شماره پنجم.
- طباطبایی مؤتمنی، منوچهر (۱۳۷۰). آزادی‌های عمومی و حقوق بشر، تهران: دانشگاه تهران.
- قاضی‌زاده، کاظم (۱۳۸۵). مردم سالار دینی، جلد ۳، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

- کاتوزیان، سمیه؛ جهانی، الناز (۱۳۹۴). جایگاه قانون و قانون‌گرایی در قرآن، کنفرانس ملی چارسوی علوم انسانی، شیراز: مرکز توسعه آموزش‌های نوین ایران.
- واحدی، شهرام؛ بدری، رحیم؛ مصرآبادی، جواد (۱۳۸۸). «بررسی عوامل موثر بر قانون‌گرایی شهروندان»، فصلنامه انتظام اجتماعی، سال اول، شماره دوم.
- الهامی‌نیا، علی اصغر (۱۳۸۱). سیره اخلاقی-تربیتی امام خمینی، تهران: انتشارات تحسین، پژوهشکده تحقیقات اسلامی نمایندگی ولی فقیه در سپاه.